

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ

Не зважаючи на тривалу історію використання поняття ризик у науці та практиці, на зростаючу кількість даних із цієї проблеми, досі не існує його загальноприйнятого трактування, яке давало б цілісне уявлення про феномен. Визначення ризику утворюють цілий спектр, в якому на перший план висуваються то імовірнісні, то афективні особливості. Його інтерпретації досить численні й істотно різняться. В цьому разі виділяють статистичний і соціологічний підходи, засновані на різному співвідношенні об'єктивного і суб'єктивного компонентів ризику (насамперед, міри невизначеності). Обговорюється співвідношення ризику з близькими за значенням категоріями («—небезпека», «—загроза», «—безпека», «—надійність»).

У тлумачних словниках перші згадування ризику відносяться до середини XVI ст. в Німеччині та другій половині XVII ст. в Англії.

У такому розумінні закладені базові елементи, які входять в сучасні визначення ризику: небезпека, невизначеність, випадковість. Так, у сучасній науковій літературі ризик подається як ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату і можливі несприятливі наслідки у випадку неуспіху. До того ж цьому терміну відповідають такі три основні взаємопов'язані значення:

– ризик як міра очікуваного неблагополуччя в разі неуспіху в діяльності, обумовлена поєднанням імовірності неуспіху та ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку;

– ризик як дія, виконання якої ставить під загрозу задоволення якоїсь досить важливої потреби, або ж у деякому відношенні загрожує суб'єкту втратою (травмою, шкодою, програшем);

– ризик як ситуація вибору між двома (чи більше) можливими варіантами дій, результат чого проблематичний і пов'язаний з можливими і несприятливими наслідками: менш привабливим варіантом, але більш надійним та більш привабливим, але менш надійним.

Отже ризик характеризується небезпекою або, принаймні, небажаністю можливого результату або розвитку ситуації. Але в останній закладена також невизначеність, що пов'язана із нестачею нашого знання, наявної інформації або припускає також інші, в тому числі сприятливі, наслідки. На результат можуть впливати численні випадкові чинники, які призводять до випадковості реалізації можливих результатів.

На суб'єктивне сприйняття ризику впливає безліч чинників, які можна поділити на три категорії:

– когнітивні (життєвий і професійний досвід, знання посадових норм, інструкцій та інше);

– психічні стани, що викликані актуальною ситуацією й впливають на її оцінку (наприклад, зниження критичності мислення та ослаблення уваги під впливом стомлення, хвороби, емоційного хвилювання, неможливість правильної оцінки через дефіцит часу тощо);

– стійкі мотиваційні та особистісні особливості, що впливають на поведінку в небезпечних ситуаціях і ставлення до наслідків.

для того, щоб існував ризик, необхідна небезпека, в якій, як ми дещо раніше зазначали, закладена невизначеність. Акцентувати увагу на цій характеристиці ризику важливо не у зв'язку з тим, щоб знайти засоби, що дозволяють повністю позбутися впливу факторів невизначеності (що практично, мабуть, нездійсненно), а у разі необхідності врахування ризику з метою відбору раціональних альтернатив. В цілому невизначеність – досить широке поняття, що означає неоднозначність, відсутність повного знання про результати та умови вирішення якоїсь ситуації [48]. Дійсно у повсякденному житті, а також, наприклад, у професійній діяльності військовослужбовців НГУ є достатня кількість ситуацій, для яких характерні вищевказані ознаки й які не мають не тільки однозначного результату, але й взагалі правильного вирішення.

Власне, ризик —і виникає лише тоді, коли рішення приймається в умовах невизначеності, коли потрібно зробити вибір з декількох варіантів, коли за допомогою спеціальних методик або ґрунтуючись на попередньому досвіді, інтуїції можна оцінити ймовірність досягнення потрібної мети і можливість невдачі. Таким чином, ризик не виникає, якщо немає невизначеності, якщо відсутня можливість вибору або не можна установити ймовірність здійснення прийнятого рішення”.

Подібну думку відображає О. Ренн, говорячи про те, що —всі концепції ризику мають один спільний елемент: розділення реальної дійсності та можливості. Якщо майбутнє було б визначене або незалежне від людської діяльності в сьогоденні, термін —ризик” не мав би сенсу. Поняття —ризик” має підставу, тільки коли визнається відмінність між дійсністю й можливістю того, що у результаті природних подій або людських дій може виникнути небажаний стан дійсності”. Таким чином, якщо кінцеві результати настання подій визначені, то ризик у такому випадку відсутній.

Так, виникнення невизначеності, яка свого роду є мірою інформації пов'язано із безліччю джерел: із неповнотою, недостатністю інформації про об'єкт, процес, явище, відносно до якого приймається рішення, з обмеженістю людини в збиранні та переробленні такої інформації, а також із постійною мінливістю інформації про об'єкти. Наведемо основні види та джерела невизначеності, на які вказує В.Ф. Капустін

Види та джерела виникнення невизначеності

Вид невизначеності	Інтерпретація
Перспективна	Об'єкт до кінця не вивчений. Можлива поява факторів, існування яких принципово неможливо передбачити
Ретроспективна	Повна або часткова відсутність інформації про поведінку об'єкта у минулому
Технічна	Обмежена точність методів та інструментів, які використовують в процесі аналізу
Стохастична	Імовірнісний характер досліджуваних процесів
Невизначеність стану природи	Повне або часткове незнання природних умов, в яких доведеться приймати рішення або діяти
Невизначеність цілеспрямованого протистояння	У ситуації взаємодії двох або більше сторін кожна має неповні, неточні відомості про мотиви і характер поведінки іншої
Невизначеність цілей	Необхідність враховувати кілька різних цілей, у тому числі суперечливі
Невизначеність умов	Недостатність інформації про умови, в яких приймається рішення
Лінгвістична невизначеність	Вербальний або недостатньо точний опис характеристик досліджуваного процесу
Невизначеність дій	Велике число допустимих варіантів дій

Хоча сам термін —невизначеність” в своєму розумінні передбачає недостатність інформації, неможливість оцінити у повному розмірі майбутні наслідки тощо, проте необхідно враховувати і таку характеристику ризику як виправданість, тобто ступінь ефективності, прогнозований у момент прийняття рішення. Ризик виправданий, коли очікується не тільки висока ефективність, але і впевненість в правильності оцінки, передбаченні розвитку ситуації. Вихідним пунктом і основною ознакою виправданого ризику, як зазначає А. Я. Билиця, є діяльність, починаючи від усвідомлення ситуації ризику, прийняття того або іншого рішення й закінчуючи реалізацією однієї з наявних альтернатив.

Ураховуючи всі ознаки та характеристики ризику, М. А. Котік указує [32], що ризик може бути вмотивованим і невмотивованим, умисним і ненавмисним, реальним і уявним, обґрунтованим і необґрунтованим, несподіваним і передбаченим та ін.

Ризик уявний, як було нами раніше зазначено (на відміну від реального, тобто такого, що об'єктивно сприймається особою), характеризується розбіжністю між відображенням ситуації в свідомості суб'єкта і фактичним станом речей. Мотивований ризик відрізняється від невмотивованого тим, що у першому випадку в суб'єктивному відображенні ситуації в свідомості присутнє очікуване від вчинку позитивне підкріплення з зовнішнього світу на суб'єкта, а у другому воно відсутнє. Окрім цього мотивований ризик підрозділяється також на виправданий і невиправданий. Перший виправдовується справою, об'єктивною необхідністю, що й змушує людину йти на ризик. Другий, у свою чергу, виправдовується високою ймовірністю досягнення бажаної мети, навіть якщо результат дій не є релевантним. Не ураховуючи особливості ситуації, що склалася, перевага небезпечних способів дій безпечним і зниження рівня самоконтролю характеризують невиправданий, безвідповідальний ризик.

Діяльність – динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення та втілення в об'єкті психічного образу і реалізація, опосередкованих ним, відносин суб'єкта у предметній дійсності.

Серед різних видів ситуацій, з якими у реальності стикаються суб'єкти в діяльності, особливе місце займають ситуації ризику, що якісно відрізняються від ситуацій невизначених. В останніх ймовірність настання результатів рішень та подій у принципі неможливо установити. Ризикована ситуація – різновид невизначеної ситуації, коли об'єктивно існує можливість оцінити і визначити ймовірність подій, імовірно виникаючих у результаті, наприклад, спільної діяльності партнерів по виробництву, контрдій конкурентів або супротивника, впливу природного середовища, упровадження науково-технічних досягнень тощо.

Таким чином ризик можна охарактеризувати як діяльність, що пов'язана із подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, і в процесі якої є можливість якісно і кількісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі й відхилення від мети.

Екстремальна діяльність – це діяльність людини, яка для неї являється важко здійсненою або в цей момент нездійсненою й потребує готовності до граничної або близької до такої напруги психічних і психофізіологічних сил. Іншими словами, екстремальна діяльність виходить за межі звичного для цієї людини —кола” психофізіологічного напруження.

Екстремальна діяльність може бути об'єктивно екстремальною (наприклад, стрибок із парашутом або бойове єдиноборство) чи суб'єктивно екстремальною (наприклад, єдиноборства із —незручним” суперником або перший старт у міжнародному турнірі). Чим краще натренована людина, більш досвідчена, тим менше ситуації діяльності вона сприймає як екстремальні.

Екстремальна ситуація (лат. *extremum* – крайнє, граничне; *situatio* – положення) – термін, що визначає інтегративну характеристику радикально чи раптово зміненої обстановки та пов'язаних із нею загрозливих або несприятливих чинників для життєдіяльності суб'єкта, а також високою проблемністю, напруженістю й ризиком у реалізації доцільної діяльності за цих умов.

Екстремальна ситуація, безперечно, являється актуальною ситуацією, що вимагає максимальної мобілізації психічних і фізичних сил людини. В таку ситуацію суб'єкт «—потрапляє» внаслідок зовнішніх факторів або ж «—створює» її своїми зусиллями, залежно від свого потенціалу та намірів. Діяльна складова ситуації – суб'єктивна. Її варіативність визначається мотивами, цілями співробітників. Обстановочна складова екстремальних умов (доконаний факт) виходить з зовнішнього середовища, виникає без участі суб'єкта та може впливати на діяльність.

Взаємодія ситуації та суб'єкта діяльності або ситуативна характеристика діяльності створює простір для реалізації особистісних факторів. Цьому провадять три умови:

- наявність невизначеності результату і можливих несприятливих наслідків у разі неуспіху;
- необхідність вибору альтернативи (у тому числі відмова від вибору);
- можливість оцінити ймовірність здійснення обраних альтернатив як міри неблагополуччя в разі безуспішності в діяльності, що визначається поєднанням ймовірності та величини несприятливих наслідків.

Суб'єктами екстремальної діяльності є особи, професійно пов'язані з необхідністю виконання будь-яких дій в умовах, що вимагають напруження або перенапруження психофізіологічних функцій організму з можливістю втрати здоров'я, працездатності, а іноді й самого життя. Це представники більшості видів спорту вищих досягнень, льотчики-космонавти, оператори пультів управління, пожежники, рятувальники, військовослужбовці різного роду військ, представники сил охорони правопорядку та інші. Діяльність таких суб'єктів екстремальних видів праці різняться результатами. Так, наприклад, у спортсменів ризик співвідноситься з діяльністю, яка націлена на досягнення успіху, перемоги відповідно до установлених правил; у військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, пожежників, рятувальників – на збереження власного життя та життя інших людей найчастіше у невизначеній, непередбачуваній, ризикованій ситуації.

Готовність до екстремальної діяльності є найважливішим чинником її ефективності. Вона пов'язана не тільки із якісними аспектами зміни функціональних систем організму, але й з інтенсивністю динамічних фізіологічних і психічних процесів.

Не можна не погодитись з тим, що перед початком відповідальної діяльності, до того ж яка протікає в разі екстремальних обставин, у людини

довільно або мимоволі включаються механізми активації психічних і фізіологічних функцій, що прямо впливають на її ефективність. Безперечно, будь-який стан готовності до діяльності в ризикованих умовах до її початку, власне до ризику безпосередньо пов'язані з емоційною напруженістю.

Поведінка суб'єкта в екстремальних ситуаціях діяльності визначається його професійною компетентністю, мотивацією, особистісними якостями, а також особистою психологічною компетентністю до подолання труднощів. Ефективність професійної поведінки людини залежить від її суб'єктивного розуміння та надання особистісного значення екстремальній ситуації. Поняття критичної ситуації для особи засновано на його суб'єктивній оцінці ступеня екстремальності.

Отже людина у ситуації ризику – це не окремо, наприклад, особистісні якості чи стан людини і окремо ситуація ризику, а це їх взаємозв'язок, єдність; це психологічна включеність людини у таку ситуацію, що перетворює її в системний об'єктивно-суб'єктивний феномен — людина в ситуації ризику”.

Психологічна включеність людини у ситуацію, в тому числі ситуацію ризику, пов'язана із певною низкою психологічних явищ.

1. Розумінням і оцінкою суб'єктом ситуації та її окремих факторів. Будь-який чинник ситуації сприймається людиною завжди суб'єктивно, у власній інтерпретації, з точки зору її потреб, у контексті власних орієнтації, особистісних особливостей і раніше сформованих когнітивних моделей. Так, ризикована ситуація може сприйматися конкретною людиною як зовсім без ризику або малоризикована і навпаки – ситуація безризикована сприйматися як украй ризикована.

2. Оцінкою значущості ситуації та ставлення до неї. Чим вище оцінка важливості ситуації, тим більше сила її психологічного впливу, тим більш значуща і сильніше реакція людини на неї. Екстремальні, ризиковані ситуації завжди мають суттєве значення для людини, а тому й надають більший ніж звичайні психологічний вплив на неї.

3. Мотивацією активності в ситуації. Саме мотивація впливає на те, до якої мети і з якою завзятістю до неї прагне суб'єкт, наскільки важливий для нього результат активності.

4. Мобілізованістю, тобто ступенем виявлення всіх наявних у цієї людини особистих ресурсів, що необхідні для нормальної, правильної поведінки і дій в ситуації, забезпечення ефективності, успіху та безпеки.

5. Адекватністю рішень, поведінки і дій, в яких виявляється ступінь підготовленості до успішної діяльності в ситуації.

6. Психічним станом людини. Стан, який безпосередньо передував виниклій ситуації та з яким суб'єкт —увійшов” в неї, а також ті стани, що виникли вже у ситуації, можуть залежно від своїх особливостей або сприяти успіху, або ускладнювати, робити будь-які досягнення неможливими.

7. Опановуючою поведінкою – активним проявом особистістю саморегуляції (самоврядування, самовладання) своєї психічної діяльності, утримання під контролем і оволодіння власним психічним станом, вчинками

та діями (посилення або ослаблення психологічних реакцій на події, подолання дестабілізуючих впливів на себе ситуації та її чинників, залучення мобілізаційних ресурсів тощо).